

ALICJA MRÓZEK

Uniwersytet Śląski

ORCID 0000-0003-2611-9571

Motywy żydowskie we współczesnej aforystyce rosyjskiej

Jewish motives in modern Russian aphorisms

Summary: The article presents the writings of modern Russian aphorists, focused on Jewish motives. The aphorisms were divided into few groups: inspired by the Bible, by the history of the Jewish Nation, by politics or Jewish-related stereotypes. Because of an ambiguous nature of the aphorisms, presented writings can be understood in many different ways.

Keywords: aphorisms, Jews, cosmopolitans, the Bible

Еврейские мотивы в современной русской афористике

Резюме: В статье приведены произведения современных русских афористов, в которых авторы сосредоточились на евреях. Таких афоризмов довольно немного, но среди них удалось выделить группы произведений, среди которых есть афоризмы вдохновлены Библией, историей еврейского народа, политикой и стереотипами о евреях. Присущая афоризмам многозначность позволяет знакомиться с этими произведениями на нескольких уровнях.

Ключевые слова: афоризмы, евреи, космополиты, Библия

„Во всем виноваты евреи — это их Бог нас создал”

Stanisław Jerzy Lec¹

Rosyjska aforystyka współczesna² porusza wiele tematów. Twórcy skupiają się zarówno na kwestiach przyziemnych, jak i wzniosłych, tworzą aforyzmy poświęcone kobiecie i mężczyźnie, ich relacjom, przyrodzie, literaturze, seksowi, polityce, historii, religii i wielu innym zagadnieniom. Dla aforystów z reguły nie ma tematów tabu, chociaż w twórczości każdego z nich można wyodrębnić takie motywy,

¹ http://stuki-druki.com/aforizm_Evrei.php [19.08.2019].

² Jako współczesna rozumiana jest przede wszystkim aforystyka, dla powstania której cezura jest rok 1991. Ponadto brane są pod uwagę tylko te aforyzmy, które powstały jako niezależne utwory. Nie są uwzględniane cytaty, fragmenty, złote myśli zaczerpnięte z innych źródeł, literatury, prasy itp.

które przeważają, i którym autorzy poświęcają więcej uwagi niż innym. Oczywiście nie tylko osobiste preferencje autorów decydują o tym, jaka tematyka dominuje. Różne czynniki zewnętrzne, mody, aktualna sytuacja polityczna w państwie mogą zaważyć na nieobecności danego wątku lub przeciwnie — jego większej popularności. W rosyjskiej aforystyce taką „nieobecną” była na przykład tematyka biblijna, o której na prawie 70 lat „zapomniano”, i która powróciła dopiero po przełomie polityczno-społeczno-gospodarczym lat 90. XX wieku, zyskując stopniowo na popularności.

Tematyka żydowska współcześnie jest bardzo nielicznie reprezentowana w aforystyce rosyjskiej i tylko niektórzy z twórców do niej sięgają. Z dostępnych nam zbiorów aforystyki, źródeł internetowych i stron samych autorów na uwagę zasługują przede wszystkim aforyzmy Borysa Krutiera oraz Giennadija Malkina. Interesująca jest kwestia, dlaczego ten temat jest tak skromnie reprezentowany w aforystyce? Biorąc pod uwagę przeanalizowane zbiory aforyzmów, można zaryzykować twierdzenie, że rosyjscy aforyści po prostu nieczęsto poruszają temat mniejszości. Niewiele aforyzmów dotyczy osób czarnoskórych, mniejszości seksualnych — najwyraźniej więc delikatne kwestie związane z sytuacją mniejszości w Rosji pozostają poza kręgiem zainteresowań aforystów. Aforyzmy³ o Żydach również są nieliczne, popularne są jednak aforyzmy żydowskie (lub mądrości żydowskie — nazewnictwo w tym przypadku ma drugorzędne znaczenie, ponieważ z reguły tytuł zbiorowi nadaje wydawca, dla którego maksyma, aforyzm, złota myśl czy sentencja są tożsamymi pojęciami).

Mimo że aforyzmów z motywem żydowskim jest niewiele, to nawet w tej wąskiej grupie można pokusić się o wyodrębnienie kilku dominant tematycznych. Jedną z nich mogą być wątki i inspiracje biblijne łączone z tematyką żydowską; inną grupę mogą stanowić wydarzenia historyczne i polityczne, do których nawiązują aforyzmy; jeszcze inną stereotypowe wyobrażenia na temat Żydów (ich cech charakteru, wyglądu itp.). Czasem w jednym aforyzmie te motywy się ze sobą przeplatają.

Inspiracje biblijne

W aforyzmach o wyraźnych powiązaniach z tematyką biblijną istnieją nawiązania zarówno do Starego Testamentu, kiedy

³ Aforyzmy pochodzą z następujących źródeł: *Антология современного афоризма. Классика XXI века*, РИПОЛ классик, Москва 2006 [Геннадий Малкин, Виктор Сумбатов, Борис Крутиер, Иван Иванюк]. Giennadij Malkin — <http://gmalkin.ru/work/1057/> [19.08.2019].

wzmiankowani są pierwsi ludzie: Adam i Ewa, jeden z ich synów: Kain, oraz prorok Mojżesz; jak i Nowego, gdy pojawia się nawiązanie do Chrystusa i Judasza.

Do pierwszego człowieka — Adama i jego słynnego żebra, z którego Stwórca uczynił kobietę, nawiązuje aforyzm Borysa Krutiera:

Еврейский вопрос, начиная с Адама, был поставлен ребром.

Zaobserwować tu można swego rodzaju kontaminację dwóch frazeologizmów. „Еврейский вопрос” — czyli „kwestia żydowska” — w pierwszym skojarzeniu zapewne większości czytelnikom przywodzi na myśl faszystowskie Niemcy i eufemistycznie nazywany w ten sposób projekt rozwiązania tejże kwestii, polegający na zaplanowanej masowej eksterminacji wszystkich europejskich Żydów⁴. Aforysta nie koncentrował się jednak tylko na takim rozumieniu tego sformułowania. Widać wyraźnie sugestię, że owa „kwestia żydowska” pojmowana jako „problemy z Żydami” aktualna była już od zarania dziejów i najwyraźniej pozostaje aktualna po dziś dzień.

Ponadto w języku rosyjskim frazeologizm „еврейский вопрос” oznacza „встречный вопрос вместо ответа на вопрос собеседника”⁵, czyli coś, co po polsku określamy jako „odpowiedź pytaniem”, a więc uchylenie się od udzielenia odpowiedzi. W takim rozumieniu słowo „вопрос” tłumaczone byłoby jako „pytanie”. W poprzedniej interpretacji jako „kwestia”, „sprawa”.

Powyższa fraza połączona jest z frazeologizmem „ставить вопрос ребром — заявлять категорически, спрашивать напрямик”⁶. W języku polskim odpowiada mu zwrot „stawiać sprawę na ostrzu noża”, którego używa się w odniesieniu do osoby domagającej się ostatecznego rozwiązania jakiejś kwestii⁷. W tym wypadku można spróbować interpretować aforyzm bez kontekstu losów narodu żydowskiego, widząc w nim zestawienie dwóch frazeologizmów: ktoś zadaje pytanie, na które zamiast odpowiedzi interlokutor odpowiada również pytaniem i sprawa zostaje postawiona na ostrzu noża, ponieważ pytający nie otrzy-

⁴ „Kwestia żydowska” — określenie pojawiło się już w wieku XVII w kontekście praw mniejszości żydowskiej w Anglii, w wieku XIX — w Niemczech. Zob. https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/122038/%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81 [19.08.2019].

⁵ В. Кузмич, *Жуучий глагол: Словарь народной фразеологии*, Зеленый век 2000.

⁶ *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*, Н. Абрамова (red.), Русские словари, Москва 1999, https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonims/265323/%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%8C [19.08.2019].

⁷ „Ktoś postawił sprawę na ostrzu noża” — ktoś zdecydowanie zażądał ostatecznego rozwiązania jakiejś kwestii, https://wsjp.pl/index.php?id_hasla=25087 [19.08.2019].

mał bezpośredniej odpowiedzi na swoje pytanie i nie rozwiązał nurtującej go kwestii.

„Sprawa” dotyczy także pierwszego człowieka — Adama⁸ — który uległ namowom Ewy i tym samym sprzeniewierzył się swojemu Stwórcy. Adamowi i Ewie cała ludzkość „zawdzięcza” to, że musiała opuścić Eden i zмагаć się z nieprzyjaznym światem poza nim. W aforyzmie autor przywołał Adama zapewne nie tylko jako protoplastę m.in. narodu żydowskiego, chodziło prawdopodobnie jeszcze o podkreślenie od jak dawna (od początku istnienia świata, a więc „od zawsze”) „kwestia żydowska” była tematem drażliwym i rodzącym konflikty.

W kolejnym aforyzmie przywołany jest prorok Mojżesz⁹ i jego trwająca czterdzieści lat wędrówka z Izraelitami przez pustynię:

Будь евреи действительно хитрыми, разве позволили б они Моисею сорок лет водить себя за нос (Крутиер).

Autor wprowadza tu frazeologizm „водить за нос — бесовестно обманывать, дурачить”¹⁰ (jego polski odpowiednik „wodzić kogoś za nos”). Oprócz metaforycznego znaczenia aforysta wykorzystał fakt, że słowo „водить” pojawia się także w kontekście wyprowadzenia („вывел”) Izraelitów z Egiptu i prowadzenia („вел”) ich przez pustynię: „Он вывел народ Израиля из Египта”. Mojżesz, który „wyprowadził/wywiódł” swój lud z niewoli egipskiej, następnie przez 40 lat „wiódł” go przez pustynię i, zdaniem autora, po prostu wodził Izraelitów za nos, zamiast zrealizować swoje obietnice o poprawie losu nieco szybciej. Tym samym Krutier podważa jedną z cech, jakie stereotypowo przypisuje się przedstawicielom narodu żydowskiego. Odmawia im sprytu. Jego zdaniem, gdyby naprawdę byli sprytni, nie pozwoliliby, by Mojżesz tak długo kazał im wędrować po pustyni, narażając ich na trudy i niebezpieczeństwa

⁸ Na marginesie warto zauważyć, że wątek prarodzców jest dla aforystów rosyjskich niezwykle nośny i należy do najczęściej wykorzystywanych biblijnych odniesień.

⁹ Przywołajmy inne przykłady. „История учит: лучше 40 лет водить народ по пустыне, чем 70 лет топтаться на месте” (Крутиер). W tym aforyzmie nawiązań żydowskich nie znajdziemy, nie ma nawet bezpośredniej wzmianki o Mojżeszu, ale informacja o 40 latach wędrówki po pustyni jest oczywistym odniesieniem do Biblii. Pojawia się tu jednocześnie nawiązanie do sytuacji politycznej Rosji, a właściwie do 70 lat panowania ustroju komunistycznego i застою — przysłowiowego dreptania w miejscu. I kolejny „aktualizowany” aforyzm wspominający Mojżesza i 40 latach wędrówki: „Первую национальную программу по решению жилищных вопросов придумал ещё Моисей. Он собрал паевые взносы с многих тысяч людей и после этого сорок лет водил их за нос” (Янков).

¹⁰ Е.Н. Телия, *Большой фразеологический словарь русского языка*, АСТ-Пресс, Moskwa 2006, https://phrase_dictionary.academic.ru/358/%D0%92%D0%9E%D0%94%D0%98%D0%A2%D0%AC_%D0%97%D0%90_%D0%9D%D0%9E%D0%A1 [19.08.2019].

takiej wędrówki w poszukiwaniu efemerycznego celu — Ziemi Obiecanej.

W kolejnym aforyzmie nawiązanie do Biblii, polegające na wzmiance o Kainie, nie jest dominującym elementem, ale ma istotne znaczenie dla interpretacji danego utworu:

Протоколы сионских мудрецов заверены каиновой печатью (Крутиер).

Nadrzędne w utworze jest odwołanie do książki *Protokoły mędrców Syjonu*¹¹, w której zamieszczone były teksty będące jakoby dowodem na to, że wszystkie społeczne przewroty i rewolucje światowe są dziełem Żydów, którzy prowokując konflikty, dążą w ten sposób do osiągnięcia globalnej dominacji i przejęcia władzy na świecie. Publikacja ta pojawiła się po raz pierwszy w Petersburgu na początku XX wieku i posłużyła jako narzędzie ukierunkowania niechęci społeczeństwa do Żydów, obarczanych winą za zły stan państwa.

Wszystkie protokoły, jak wiadomo, muszą zostać opatrzone pieczęcią. Aforysta wprowadza frazeologizm „pieczęć Kaina”. Ma on konotacje biblijne, bowiem „Каинова печать” to, zgodnie z przekazem biblijnym, znamię, którym Bóg naznaczył Kaina po zabójstwie Abla, by każdy rozpoznawał w nim przestępcę¹². To przenośne określenie oznacza brzemię, jakie ciąży na człowieku, poczucie winy i wyrzut sumienia po popełnionej zbrodni, swego rodzaju piętno przestępcy („клеймо преступления”). W aforyzmie podkreślony zostaje fakt, że kłamliwy i szkodliwy dokument zostaje usankcjonowany pieczęcią bratobójcy i mordercy.

W przypadku nawiązań biblijnych poza inspiracjami Starym Testamentem odnajdziemy także inspiracje nowotestamentowe. Nawiązania do Nowego Testamentu pojawiają się dzięki wprowadzeniu do aforyzmów wątku relacji Jezusa i Judasza. Warto zaznaczyć, że wątek stricte „żydowski” w kontekście tych postaci pojawił się w analizowanych aforyzmach tylko raz, natomiast sam Judasz stał się dla aforystów bardzo „atrakcyjną” postacią

¹¹ *Protokoły mędrców Syjonu* (ros. *Протоколы Сионских мудрецов*) — publikacja, która pojawiła się na początku XX wieku w Rosji, opisująca plany syjonistycznego spisku, który miał doprowadzić Żydów do przejęcia władzy nad światem. Najbardziej prawdopodobna teoria powstania Protokołów głosi, że zostały sfabrykowane przez Matwieja (Mathieu) Gołowińskiego, rosyjskiego współpracownika cara Mikołaja II, na zamówienie tajnej policji politycznej Imperium Rosyjskiego (Ochrany). Władze wykorzystały publikację, aby obarczyć społeczność żydowską odpowiedzialnością za ówczesne problemy polityczne i społeczne Rosji. W rzeczywistości są plagiatem nieantysemitkiej XIX-wiecznej satyry *Dialog w piekle między Monteskiuszem i Machiavellim*. Por. także: J. Tazbir, *Protokoły mędrców Syjonu. Autentyk czy falsyfikat*, Wyd. Iskry, Warszawa 2003. <http://www.fzp.net.pl/historia/protokoły-mędrców-syjonu> [19.08.2019].

¹² Por. także: J. Tazbir, *Protokoły mędrców Syjonu. Autentyk czy falsyfikat*... Znamię to chroniło jednakże Kaina przed szatanem, który nie był w stanie go zgłazić.

i aforyzmów z wątkiem Judasza jest równie dużo, co z wątkiem żydowskim.

Judasz Iskariota¹³ jest jedną z najbardziej symbolicznie nacechowanych postaci pochodzenia biblijnego. Jak podaje *Polsko-rosyjski słownik skrzydlatych słów* „[...] samo imię Judasz (Иуда) oraz pochodne od niego (judaszowy — иудин) są symbolami zdrajcy i obłudnika (zdrady i obłudy)”¹⁴. Zgodnie z podaniami biblijnymi Judasz był jednym z dwunastu; był tym, który zdradził Sanhedrynowi miejsce pobytu Jezusa, i pocałunkiem wskazał go żołnierzom przychodzącym go aresztować. Był także skarbnikiem całej grupy i odpowiadał za finanse apostołów, sprzeniewierzając przy okazji sporą ich część (J 12, 5–6). Jego imię w języku hebrajskim oznacza „chwałę Boga” bądź „chwalący Boga” (др. евр. имя Іехуда — он восхваляет бога). Judasz — czyli uczeń Jezusa, który zdradził Mistrza za pieniądze, a potem, targany wyrzutami sumienia, popełnił samobójstwo¹⁵ (Mt 27, 5), jest ponadczasowym symbolem zdrady i fałszu¹⁶.

W aforyzmach Judasz pozostaje zdecydowanie postacią centralną. Wzmianka o Mesjaszu, jeżeli się pojawia, jest z reguły tłem. Postać Judasza czasem traktowana jest humorystycznie, a jego postępek bywa wypaczony, uwieczniony albo usprawiedliwiony. Niektórzy wyrażają nawet podziw dla decyzji apostoła („Надо быть святым, как Иуда, чтобы продать Христа за бесценок”, Колечицкий), a czytelnik otrzymuje szansę, by na nowo przyrzeć się znanym zdarzeniom („Истинность Мессии определяют Иуды”, Колечицкий).

Borys Krutier wykorzystuje tę postać następująco:

Без еврея Иуды еврей Иешуа никогда бы не стал Иисусом Христом.

W kategoriach religii i wiary być może w powyższym aforyzmie da się dostrzec echa opinii niektórych teologów i badaczy biblij-

¹³ Biblia, Ewangelia wg św. Mateusza 26, 48–49; Ewangelia wg św. Łukasza 22, 48.

¹⁴ W. Chlebda, W. M. Mokijenko, S. G. Szuleżkova, *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2003, s. 228–229.

¹⁵ „Tradycyjnie uważa się, że Judasz, czując ogromne wyrzuty sumienia, sam odebrał sobie życie przez powieszenie. „O samobójstwie Judasza mówi tylko Ewangelia Mateusza oraz Dzieje Apostolskie i to z kilkoma sprzecznościami. Bibliści nie wykluczają, że po ukrzyżowaniu Judasz mógł powrócić do Kariothu i zniknąć z pola widzenia rodzącego się Kościoła w Jerozolimie”, <http://www.ekumenizm.pl/publicystyka/kim-był-judasza-iszkariota-ewangelia-judasza/> [19.08.2019].

¹⁶ Na marginesie naszych rozważań można przytoczyć opinię części katolickich teologów i biblistów, którzy uważają, że Judasz Iskariota, który wydał Jezusa Chrystusa oprawcom, powinien zostać częściowo zrehabilitowany. Ich zdaniem zdrada Judasza nie może być osądzana wyłącznie jako zło, ale trzeba na nią spoglądać także jako na wypełnienie planów Bożych. Zob. M. Michalska-Suchanek, *Judasza-samobójca. Czytając opowiadanie Leonida Andriejewa Judasz Iskariot*, Instytut Mikołowski, Mikołów 2013, s. 86–90, a także: <http://www.ekumenizm.pl/religia/inne/rehabilitacja-judasza/> [19.08.2019].

nych, by Judasza nie traktować jako wcielonego zła, skoro był na dobrą sprawę narzędziem, dzięki któremu mogło dokonać się Zbawienie ludzkości. Ponadto autor opisuje tutaj swego rodzaju pomost pomiędzy Starym i Nowym Testamentem. Obydwie postaci — i Jezus, i Judasz — mają określony rodowód, są Żydami, „wywodzą się” niejako z tradycji starotestamentowej. I jeden z nich w oparciu o tę tradycję zapoczątkowuje nową religię, a drugi paradoksalnie jest niezbędnym i nieodłącznym elementem tego procesu.

Inspiracje polityczne i historyczne

Wspomniany powyżej w kontekście *Protokołów mędrców Syjonu* motyw wszechświatowych żydowskich spisków pojawia się także w innych aforyzmach. Polityka Carskiej Rosji względem obywateli pochodzenia żydowskiego znajduje swoje odzwierciedlenie w kolejnych aforyzmach, a analogiczne działania i fabrykowanie oskarżeń w celu odwrócenia uwagi społeczeństwa od realnych problemów i winnych w historii Rosji wielokrotnie jeszcze miały rację bytu, czy to w czasach stalinowskich, czy później w Rosji Radzieckiej. Koncepcja „żydowskich spisków” jest regularnie „odkurzana” przez kolejne rządy, polityków i samych obywateli. Potrzeba posiadania wspólnego wroga lub łatwego do wyróżnienia winnego z reguły scala społeczność i jest bardziej efektywna niż pokojowe współdziałanie. Niektóre aforyzmy traktują właśnie o takich wszechświatowych spiskach:

Всемирный еврейский заговор против горстки народов мира... (Малкин)

Autor celowo odwraca w utworze proporcje, mówiąc o wszechświatowym spisku Żydów (w domyśle nawiązując do ich wyolbrzymianych wpływów na światową politykę, gospodarkę itp.), któremu opiera się garstka narodów. Biorąc pod uwagę rzeczywiste proporcje, liczebność „narodów świata” i „narodu żydowskiego”, nietrudno zauważyć ironię aforysty.

Wśród aforyzmów znajdują się takie, które odwołują się do sytuacji osób narodowości żydowskiej na przestrzeni wieków aż po dzień dzisiejszy. Sytuacji niełatwej, czasem tragicznej i do dzisiaj niepewnej. Pojawiają się nawiązania do ich tożsamości państwowej, do Żyda Wiecznego Tułacza, a w kontekście rosyjskim do sprawy lekarzy kremlowskich¹⁷ i „walki z kosmopolityzmem oraz

¹⁷ Zob. <https://dzieje.pl/aktualnosci/spisek-lekarzy-ostatni-zbrodniczy-pomysl-stalina> [19.08.2019]; Я.Л. Рапопорт, *На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года*, Издательство Книга, Москва 1988.

wpływami zachodnimi”. Jak piszą badacze: „Слово космополит стало синонимом слова еврей. Апогея антисемитизм достиг при аресте „убийц в белых халатах”¹⁸.

Kolejny aforyzm Krutiera wprowadza pojęcie ojczyzny:

Родина еврея там, где его впервые назвали безродным

Ojczyzna to słowo, które w przypadku narodu o takiej skomplikowanej historii, w większości związanej właśnie z poszukiwaniem tejże ojczyzny, wydaje się szczególnie ważne. Z tym nieodłącznie wiąże się motyw tułaczek Narodu Wybranego, wyjście z Egiptu i wędrówki do Ziemi Kanaan. Teza postawiona przez aforystę paradoksalnie lokalizuje ojczyznę Żydów tam, gdzie po raz pierwszy odmówiono im prawa do ojczyzny. Pozostaje otwartą kwestią to, jakie miejsce autor ma na myśli, skoro w historii narodu żydowskiego w wielu miejscach, gdzie osiedlali się Żydzi, prędzej czy później sytuacja zmuszała ich do opuszczenia tych rejonów, by uniknąć wrogości lokalnej ludności. Można jednak założyć, że tutaj kontekst rosyjski jest najbardziej prawdopodobny. Lokalne rosyjskie władze często wykorzystywały antysemityczne nastroje w społeczeństwie i animozje, by prowokować konflikty, które kończyły się na przykład wypędzeniem Żydów z Moskwy i Petersburga pod koniec XIX wieku lub pogromami w Rosji na początku wieku XX¹⁹.

W tym kontekście można także wspomnieć o tzw. „Чепте оседлости”²⁰, czyli „strefie osiedlenia”, w której do 1917 zmuszeni byli osiedlać się Żydzi na mocy ukazów carskich, które zabraniały im m.in. przebywania w większych miastach oraz migracji w głąb Rosji²¹. A więc z jednej strony obowiązywało niejako przypisanie do miejsca zamieszkania, ale z drugiej podtrzymywanie w narodzie wrogich nastrojów czyniło zamieszkiwanie w tej ograniczonej strefie niekomfortowym, a czasem nawet niebezpiecznym.

Samo słowo „безродный” w pewnym sensie można kojarzyć z brakiem ojczyzny, ale dosłownie oznacza ono osobę pozbawioną bliskich, krewnych, nieznającą swoich przodków²².

¹⁸ <http://www.famhist.ru/famhist/sheftel/00004963.htm> [19.08.2019].

¹⁹ Por. „Czarna sotnia” — <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/czarna-sotnia;3889132.html> [19.08.2019].

²⁰ Por. „Strefa osiedlenia” — <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/stefa-osiedlenia;3980322.html> [19.08.2019].

²¹ Do tej strefy należały przede wszystkim zachodnie gubernie rosyjskie, które powstały po rozbiorach Polski. Doprowadziło to m.in. do wielkiej koncentracji ludności żydowskiej w miastach tych guberni, ponieważ zakaz obejmował także osiedlanie się na wsi. Do roku 1917 ukaz był modyfikowany.

²² „Безродный — 1. Не имеющий или не знающий родства, родственных связей. 2. Неродовитый, незнатного рода (устар.)”. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова, *Толковый словарь Ожегова. 1949–1992*, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/277109> [19.08.2019].

Być może trzeba odnieść to pojęcie także do tzw. „Безродных космополитов”²³, czyli osób pochodzenia żydowskiego, które w ZSRR na początku lat 50. XX wieku były podejrzewane przez władze o działania antysowieckie oraz dysydenckie, i w związku z tym poddawano je prześladowaniom oraz szykanom. „Безродность” nasuwa także skojarzenia z „Żydem Wiecznym Tułaczem”²⁴ („Вечный Жид”) — legendarną postacią Żyda, który odmówił wsparcia Chrystusowi w trakcie Drogi Krzyżowej (lub według innej wersji znieważył go), i za karę skazany został na wieczne tułanie się po świecie bez możliwości osiedlenia się gdzieś na dłużej i znalezienia w tym miejscu ukojenia i odpoczynku.

W kolejnym aforyzmie:

Еврей — иностранец уже потому, что родился (Малкин)

autor stawia tezę, że najwyraźniej sam fakt urodzenia się Żydem przesądza o losie jednostki — w tym przypadku decyduje o byciu człowiekiem bez ojczyzny, bez zakorzenienia; o byciu wiecznym obcokrajowcem.

Wątek kosmopolitów (czyli w domyśle Żydów) odnajdziemy także w utworze:

Оттого, что космополитам везде хорошо, „патриотам” даже в родном отечестве плохо (Крутиер).

W powyższym aforyzmie nie ma bezpośredniego stwierdzenia, że chodzi o Żydów-kosmopolitów, ale kontekst wydaje się to podpowiadać, szczególnie że w języku rosyjskim frazem „Безродные космополиты” właśnie na Żydów wskazuje. Kosmopolita to „człowiek nieczujący więzi z krajem, z którego pochodzi lub którego jest obywatelem, deklarujący swą więź z kulturą świata; obywatel świata”²⁵. Paradoksalnie w przypadku narodu żydowskiego tym, co pragnęły osiągnąć kolejne pokolenia, było właśnie zdobycie

²³ B.B. Серов, *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*, Локид-Пресс, Moskwa 2003, https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingwords/158/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D1%80%D0%BE-%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B5 [19.08.2019].

²⁴ Por. „Żyd Wieczny Tułacz/Ahasver” (ros. „Арацфер или Вечный Жид”) — <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Ahaswer/4007510.html> [19.08.2019]; zob także: M. Michalska-Suchanek, *Legenda o Wiecznym Żydzie Tułaczem jako narzędzie nazistowskiej propagandy (na przykładzie filmu Wieczny Żyd Fritza Hipplera)*, „World Journal of Theoretical and Applied Sciences” 2016, nr 5, s. 55–57; A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przeł. O. Zienkiewicz, Książka i Wiedza, Warszawa 2003, s. 305.

²⁵ Por. „Kosmopolityzm — w najszerszym znaczeniu postawa społeczna zakładająca, że „ojczyzną człowieka jest cały świat. [...] współcześnie określenia „kosmopolityczny” używa się w znaczeniu: wspólny całemu światu, pozbawiony swoistych cech narodowych itp.” — <https://sjp.pl/kosmopolita>, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kosmopolityzm/3926167.html> [19.08.2019].

ojczyzny, swojego kraju. Wędrówka do Ziemi Obiecanej, diaspory tworzone na przestrzeni wieków w niemal wszystkich państwach świata, utworzenie wreszcie w XX wieku państwa Izrael niejako zaprzecza całej koncepcji, że Żydzi są kosmopolitami, a jeżeli nawet, to są nimi z konieczności i dlatego, że nie mają wyboru. W swoim wielowiekowym dążeniu do posiadania własnego kraju wydają się jak najdalej od takiej koncepcji. Państwo rosyjskie często na przestrzeni lat demonstrowało niechęć do obywateli pochodzenia żydowskiego, wobec czego wręcz trudno się dziwić, że nigdy nie udało się im w pełni zasymilować. Co z kolei może budzić niechęć „patriotów”, którzy chcieliby jednorodnego narodu i państwa.

Oprócz Rosji carskiej, stalinowskiej, także Rosja Sowiecka późniejszego okresu nie była wolna od ksenofobii. W aforyzmach pojawiają się wątki nawiązujące nie tylko do sytuacji mniejszości żydowskiej w Rosji, ale także pozostałych obywateli innego niż rosyjskie pochodzenia:

Пятый пункт массового помешательства (Крутиер).

Autor nawiązuje do punktu nr 5 w sowieckim paszporcie²⁶ (a raczej we wniosku paszportowym), w którym należało określić narodowość bądź przynależność etniczną posiadacza paszportu (wnioskującego): „Пятая графа (Пятый пункт) — выражение, употребляемое в переносном смысле, означающее указание национальности как факта принадлежности к определенной этнической группе”²⁷. Na terenie ZSRR konieczność wskazania przez obywatela swojej przynależności etnicznej mogła być wykorzystywana jako narzędzie szykanowania przedstawicieli mniejszości żydowskiej, niemieckiej, Tatarów Krymskich, Turków Meschetyńskich i innych. Jednak, co ciekawe: „Идиома „пятый пункт” („пятая графа”) часто употреблялась для обозначения конкретно еврейской национальности”²⁸.

Dla wielu przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych „punkt piąty” był drażliwą kwestią, ponieważ — mimo konstytucyjnych gwarancji równości dla wszystkich obywateli — niektó-

²⁶ Por. „Пятый пункт советской анкеты (национальность, 5-тый пункт)”, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1112074> [19.08.2019], a także: „[...] в стране нет еврейской национальности, а есть лица „еврейской национальности [...]” oraz „После войны Сталин перехватил из рук поверженного Гитлера знамя антисемитизма и развернул его над первой в мире социалистической страной. Особенно ярко проявилось это в борьбе с безродными космополитами. Слово космополит стало синонимом слова еврей. Апогея антисемитизм достиг при аресте „убийц в белых халатах”, <http://www.famhist.ru/famhist/sheftel/00004963.htm> [19.08.2019].

²⁷ <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1112074> [19.08.2019].

²⁸ Тамże.

rzy byli narażeni na ostracyzm, ograniczanie dostępu do wyższych uczelni, utrudnianie kariery zawodowej itp. Aforysta podkreśla kontrowersyjność „piątego punktu” i emocje („помешательство”) jakie wzbudzał, ponieważ mógł zaważyć na losach i przyszłości wielu sowieckich/rosyjskich obywateli.

Wśród nawiązań polityczno-historycznych znaleźć można nie tylko takie, które odnoszą się do sytuacji Żydów w Rosji. Poniższy aforyzm przywołuje wydarzenia z historii państwa Izrael:

Шестидневная война²⁹ сотворения мира (Крутиер).

Odczytać go można na kilka sposobów. W kluczu historycznym widać nawiązania do trwającego 5 dni konfliktu arabsko-izraelskiego z roku 1967. Były w niego zaangażowane nie tylko państwa bezpośrednio sąsiadujące z młodym wówczas państwem żydowskim (konflikt dotyczył zajmowania terenów państw ościennych), ale także na przykład ZSRR, który występował po stronie przeciwników Izraela. Po zakończeniu tej krótkiej wojny jednym z postulatów m.in. ONZ był program „ziemia za pokój”³⁰. Ponieważ rosyjskie słowo „мир” oznacza między innymi „pokój”, to dosłownie można byłoby rozumieć aforyzm jako opis wojny, po której zapanował pokój. Jednak drugie znaczenie słowa: „мир” czyli „świat” prowadzi do innej interpretacji — być może chodzi o wojnę, dzięki której powiększył się „świat” Żydów, mieszkających w Izraelu, skoro po tej wojnie Izrael zajął więcej terenów, na których Żydzi mogliby się osiedlać.

Możliwy jest jeszcze inny sposób odczytania utworu — w kluczu biblijnym. Prawdopodobnie Krutier nawiązuje również do sześciu dni, jakie zajęło stwarzanie świata zanim siódmego dnia Stwórca mógł odpocząć. Wysiłek jaki podjął można przecież umownie nazwać walką o to, aby stworzyć jak najlepszy świat dla „korony stworzenia”, czyli człowieka.

Inspiracje językowe — gry językowe

Przyjrzyjmy się takiemu oto aforyzmowi Krutiera:

Еврейское счастье — это когда еврею плохо даже в родных палестинах.

Еврейское счастье — czyli, jak to niektórzy określają, szczęście, tylko na odwrót: „такое счастье, которое имели счастье

²⁹ „Wojna sześciodniowa” (ros. „Шестидневная война”) — <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/wojny-izraelsko-arabskie;3997551.html> lub <https://eleven.co.il/state-of-israel/arab-israeli-conflict/14808/> [19.08.2019].

³⁰ Tamże.

избежать другие нации”³¹. Losy narodu żydowskiego są złożone — takiego „szczęścia” żaden naród by sobie nie życzył. W aforyzmie autor stwierdza, że mając takiego pecha Żydzi nie czują się dobrze nawet u siebie. Co prawda frazeologizm „В наших палестинах”³² oznacza jakieś oddalone miejsce, ale w powyższym aforyzmie prawdopodobnie autor odwoływał się raczej do realnej Palestyny, czy też do tej części jej terytorium, które zajmuje obecnie Izrael, i o które do dzisiaj nieustannie toczy się konflikt. I może ze względu na nieustanne niepokoje w tej części świata Żydzi nadal nie czują się w „в родных палестинах” dobrze i swobodnie.

Frazeologizm „żydowskie szczęście” wykorzystany został także w innym aforyzmie, i tu również w kontekście przynależności państwowej i poczucia tożsamości: „С еврейским счастьем можно не менять гражданства” (Малкин).

I kolejny aforyzm:

Тише идиш — дольше будешь (Малкин).

Została tu wykorzystana gra słów w przeróbce znanego rosyjskiego powiedzenia „Тише едешь — дальше будешь”. Jego znaczenie jest następujące: „[...] если делаешь всё без суеты, без торопливости, скорей достигнешь желаемых результатов. Говорится шуточно в оправдание кажущейся медлительности или как совет работать без спешки, суеты, если хочешь хорошо сделать дело”³³. Aforyzm zawiera wskazówkę, aby nie afiszować się zbyt pochodziem żydowskim — na przykład nie używać języka jidysz, by zwiększyć szanse na dłuższe (i zapewne również spokojniejsze) życie — „дольше будешь”. Ponadto w sformułowaniu „Тише идиш” autor wykorzystał także podobieństwo brzmieniowe słów „идиш” i „едешь”.

³¹ В.П. Смирнов, *Большой полуполковый словарь одесского языка*, Полиграф, Moskwa 2003. https://odessa_slang_dictionary.academic.ru/289/%D0%95%D0%92%D0%A0%D0%95%D0%99%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%95_%D0%A1%D0%A7%D0%90%D0%A1%D0%A2%D0%AC%D0%95 [19.08.2019]. Raczej to „żydowskie szczęście” należałoby właśnie postawić w cudzysłowie, skoro oznaczać ma sytuację, kiedy komuś jest gdzieś źle.

³² „В наших палестинах” — места глухие, отдаленные, https://dic.academic.ru/dic.nsf/michelson_new/976/%D0%B2; *Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний*, т. 1–2, *Ходячие и меткие слова. Сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов*, Санкт-Петербург, тип. Ак. наук. М. И. Михельсон, 1896—1912; „палестины” — устар. местность, край, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/es/124434/%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%8B> [19.08.2019].

³³ <http://www.kraeved-samara.ru/archives/2692>, zob. też: https://dic.academic.ru/dic.nsf/michelson_new/10630/%D1%82%D0%B8%D1%88%D0%B5 [19.08.2019].

Товарищ, о евреях или плохо, или ничего! (Малкин)

Powyżej widać innowacyjnie potraktowane powiedzenie „О мёртвых либо хорошо, либо ничего”³⁴, którego pełny wariant (rzadziej używany) brzmi „О мёртвых либо хорошо, либо ничего, кроме правды”. Prowadzi ono do nieprzyjaznego zalecenia skierowanego do towarzyszy, by albo ignorować Żydów, albo wyrażać się na ich temat wyłącznie negatywnie.

Stereotypy

Kolejna grupa to aforyzmy, które można wyodrębnić ze względu na obecne w nich nawiązania do stereotypowo kojarzonych z Żydami cech charakteru i wyglądu. O wrodzonym sprycie, który jednak nie uchronił narodu żydowskiego przed podporządkowaniem się Mojżeszowi, mowa była już wyżej przy okazji omawiania jednego z aforyzmów Krutiera.

Do wyglądu nawiązują aforyzmy:

Лицо судьбы в профиль имело еврейские черты (Крутиер),

Лицо, пострадавшее от национальности (Крутиер).

W drugim aforyzmie rosyjskie słowo „лицо” pojawia się w podwójnym znaczeniu — jako twarz, ale też jako osoba. Pierwsze znaczenie — „twarz” — może być odniesieniem do charakterystycznych i stereotypowo kojarzonych rysów osób narodowości żydowskiej („еврейские черты”), które ze względu na swój wygląd mogą być narażone na wrogość otoczenia. To z kolei może prowadzić do drugiego znaczenia, kiedy z powodu swojego charakterystycznego wyglądu jakaś osoba („лицо”) może ucierpieć, na przykład w rezultacie fizycznej napadzi.

Национальною чертой является не нос, а вся голова (Малкин).

Jest to ponowne nawiązanie do charakterystycznego wyglądu zewnętrznego, a przynajmniej takiego, jaki stereotypowo kojarzony jest z Żydami. Aforysta uznaje jednak, że to kim jesteśmy, jak siebie

³⁴ https://pikabu.ru/story/17_izvestnyikh_fraz_kotoryie_vyirvani_iz_konteksta_4401097 [19.08.2019]; „О мёртвых либо хорошо, либо ничего, кроме правды — изречение древнегреческого политика и поэта Хилона из Спарты (VI в. до н. э.), приведенное историком Диогеном Лаэртским (III в. н. э.) в его сочинении Жизнь, учение и мнения прославленных философов”, https://dic.academic.ru/dic.nsf/latin_proverbs/4449/%D0%9E [19.08.2019]; zob. też: Н.Т. Бабичев, Я.М. Боровской, *Латинско-русский и русско-латинский словарь крылатых слов и выражений*, Русский Язык, Moskwa 1982.

postrzegamy i z czym się utożsamiamy, jest naszą własną decyzją — wygląd nie powinien tego determinować w żaden sposób. Jednym słowem to, z jakim narodem się utożsamiamy, tkwi w naszej głowie, w sposobie myślenia, a nie w kodzie DNA.

Обрусевшие евреи уже пьют как русские, но опохмеляются еще пока как евреи (Крутиер).

Powyższy utwór żartobliwie zwraca uwagę na fakt, że nawet „zruszczeni” Żydzi, chociaż w wielu aspektach upodobnili się do Rosjan, to ciągle jeszcze nie są w pełni zasymilowani, nadal się wyróżniają. Ciągle też mogą przez swoją inność nie być akceptowani przez „prawdziwych” Rosjan.

Niejako komentarzem do poprzedniego aforyzmu może być kolejny utwór:

Еврей не обязан стать русским, но может быть Левитаном (Малкин).

Autor w pewien sposób komentuje sytuację znanego rosyjskiego artysty pochodzenia żydowskiego Izaaka Lewitana, który na własnej skórze odczuł antysemickie nastroje w Carskiej Rosji pod koniec XIX wieku, gdy w związku z falą antyżydowskich wystąpień musiał wyjechać na prowincję i dopiero pod naciskiem opinii publicznej władze zdecydowały się zezwolić mu na powrót do Moskwy³⁵. Jeszcze w trakcie jego nauki pojawiały się opinie odmawiające mu prawa tworzenia obrazów na określone tematy. Konstantyn Paustowski wspominał: „Талантливый еврейский мальчик раздражал иных преподавателей. Еврей, по их мнению, не должен был касаться русского пейзажа. Это было дело коренных русских художников”³⁶. Pochodzenie zostało ostatecznie „wybaczone” artyście jedynie ze względu na jego wielki talent³⁷ i widoczną w jego obrazach fascynację Rosją. Nie bez znaczenia była także w tym przypadku sympatia społeczeństwa opowiadającego się po stronie twórcy.

Kolejny aforyzm porusza kwestię wyjątkowości narodu żydowskiego, bycia „narodem wybranym”. Autor czyni to sarkastycznie, niemal krytykując taką postawę:

³⁵ „В 1892 году началось выселение евреев из Москвы, Левитан был вынужден покинуть город”. <https://www.culture.ru/persons/8242/isaak-levitan> [19.08.2019]. Bezpośrednią przyczyną usuwania Żydów z miasta stał się zamach na cara Aleksandra II. Mimo że zamachowiec nie był Żydem, to właśnie tę nację dotknął zakaz zamieszkiwania w Moskwie.

³⁶ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD_%D0%98%D1%81%D0%B0%D0%B0%D0%BA_%D0%98%D0%BB%D1%8C%D0%B8%D1%87 [19.08.2019].

³⁷ Malarzowi zezwolono na powrót ze względu na talent i głosy opinii publicznej. Innym Żydom zezwalano ze względu na ich status i zamożność.

Народ, считающий себя лучше всех, ничем не лучше других (Крутиер).

Aforyzm zawiera nawet przestrożę, że manifestowanie swojej wyjątkowości może narazić na wrogość pozostałych nacji, które tymi „wybranymi” narodami nie są.

A oto kolejny aforyzm Krutiera:

Быть или не быть? Вот в чем еврейский вопрос.

Poprzez kontaminację z literackim cytatem z Szekspira autor zwraca uwagę na kolejną stereotypowo kojarzoną z Żydami cechę — roztrząsanie wszelkich kwestii z każdej możliwej strony. Takim samym procesom podlegać musi oczywiście i najbardziej istotne dla człowieka pytanie: „być albo nie być?”.

W następnym aforyzmie:

Когда сынов Отечества определяют по отчеству, чувствуешь себя пасынком (Крутиер)

autor zapewne nawiązuje do rosyjskiej tradycji zwracania się do innych osób z wykorzystaniem imienia i imienia odojcowskiego (patronimiku), gdzie imię ojca niejako definiuje człowieka, identyfikuje go. W przypadku osób narodowości żydowskiej o teź przynależności decyduje jednak nie osoba ojca, a osoba matki, po której dziedziczy się pochodzenie. Możliwe więc, że w państwie, gdzie to imię odojcowskie jest nieustannie obecne i ważne, osoby, które nie identyfikują się w taki sposób, mogą czuć się nieswojo. Pozbawia ich to poczucia, że są synami swego kraju, będąc tylko pasierbami („пасынок”). Jak pisze Igor Michalewicz-Kaplan: „[...] они [евреи — прзур. А.М.] никогда не были сынами и быть не могли — они всегда были чужаками, которых то впускали в пределы царства с практической целью, то изгоняли по прихоти сюзерена на почве этнического или религиозного предубеждения к ним. [...] они всегда были незаконными детьми Российской империи [...]”³⁸.

Евреи плохи тем, что выдержали христианскую любовь.

Tym razem aforysta — Giennadij Malkin — opisuje Żydów poprzez konfrontację z chrześcijanami, gdzie ironicznie autor traktuje „chrześcijańską miłość”, czyli coś, co jest istotą Nowego

³⁸ Tę opinię sformułował Игорь Михалевич-Каплан w omówieniu książki: Л. Бердников, *Евреи в царской России. Сыны или пасынки?* Алетейя, Sankt-Petersburg 2016.

Testamentu, co powinno kierować czynami wyznawców Chrystusa, a niestety niejednokrotnie jest bardzo odległe od faktycznego stanu rzeczy. Skoro jednak — jak pisze autor — Żydom udało się wytrzymać ten napór chrześcijańskiej „miłości”, przejawiający się na przykład pogromami, może to nie wzbudzać sympatii w ich przeciwnikach.

Евреи — это диагноз, при котором больны диагносты (Малкин).

Niewątpliwie taką diagnozę Malkin serwuje antysemitom, których nienawiść i wrogość przejawiana pod adresem osób narodowości żydowskiej najbardziej zatruwa ich samych. Jednocześnie sami antysemita straciliby rację bytu, gdyby nie istnieli ci, których można nienawidzić i widzieć w nich przyczynę całego światowego zła:

Антисемиты без евреев нуждаются в самом необходимом (Малкин).

W kolejnym aforyźmie:

Выяснение национальности соседа укрепляет забор с обеих сторон (Малкин)

można bezpośrednio nie doszukiwać się nawiązań do tematyki żydowskiej, bowiem koncepcja opierania znajomości z innym człowiekiem na wyjaśnieniu jego pochodzenia sama w sobie jest ksenofobiczna i niepokojąca. Wydaje się jednak, że da się ją zastosować także w kontekście niniejszych rozważań. Niewykluczone bowiem, że autor nawiązuje do tak zwanego „muru bezpieczeństwa” („płotu rozdzielającego”/„muru separacji”) czyli konstrukcji, którą na początku lat 2000. Izrael zaczął budować na granicy z Palestyną³⁹, uzasadniając to koniecznością obrony swoich obywateli przed atakami terrorystycznymi Palestyńczyków. Uczynił to zresztą mimo sprzeciwu międzynarodowych organizacji (m.in. Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze). Sąsiedztwo w takich warunkach ma małe szanse na pokojowe i życzliwe współżycie obydwu nacji, niezależnie od wszelkich innych czynników, które to utrudniają czy też nawet uniemożliwiają.

Skoro już mowa o ścianach i murach, to w aforystyce odnajdziemy także odwołania do świętych miejsc Judaizmu:

³⁹ Zob. <https://warspot.ru/847-izraelskie-steny-bezopasnosti> lub <https://wiadomosci.wp.pl/zycie-po-drugiej-stronie-muru-6079758672704641a> [19.08.2019].

Если б не Стена Плача, как похож этот мир на комнату смеха (Крутиер).

Ścianę Zachodnią w Jerozolimie (Ścianę Płacz), czyli najświętsze miejsce judaizmu, tradycja żydowska traktuje jako pozostałość po świątyni Salomona. W rzeczywistości jest to część później przebudowanej świątyni wzniesionej przez Heroda, a ściśle — fragment zbudowanego w 20 r. p.n.e. muru otaczającego dziedziniec Drugiej Świątyni⁴⁰. Nazwa pochodzi od żydowskiego święta opłakiwania zburzenia świątyni przez Rzymian, obchodzonego corocznie w sierpniu. Wierni zgodnie z tradycją wkładają między kamienie ściany karteczki z prośbami do Boga. Jest więc to miejsce pełne powagi, natomiast w aforyzmie autor sprowadza je do pełnienia roli ściany w pokoju / w gabinecie — „в комнате смеха”. W polskich realiach chodzi o coś w rodzaju gabinetu (krzywych) luster (czyli labiryntu lub pomieszczenia w parku rozrywki z wykrzywiającymi sylwetki lustrami). Możliwe, że zdaniem autora w świecie, który jest absurdalny jak „gabinet luster”, tylko „Ściana Płacz” (Ściana Zachodnia) — miejsce pełne refleksji i powagi — może przywrócić realne spojrzenie.

*

Różnorodne potraktowanie tematyki żydowskiej w zaprezentowanych wyżej przykładach zwraca uwagę na pewien fakt. Z reguły nadrzędną cechą aforyzmów jest (oprócz zwartej, krótkiej formy) ironia w nich zawarta i ukryte sensy, do których docierają uważniejsi czytelnicy. Wydaje się jednak, że w aforyzmach, które zostały tu przywołane, autorzy stawiają odbiorcy większe wymagania niż zazwyczaj. Grają słowami, ukrywają za drugim dnem dodatkowe sensy i znaczenia. Czytelnik-erudyta — a na takiego liczy aforysta — musi wykazać się dodatkową wiedzą i orientacją w „tematyce żydowskiej”. O ile na przykład „kwestia żydowska” przywołuje jednoznaczne konotacje, to już „wojna sześciodniowa” aż taka oczywista nie jest, szczególnie dla młodszego odbiorcy, który urodził się po opisywanym wydarzeniu i nie uczono go o nim w szkole (w przeciwieństwie do lekcji o holokauście/„kwestii żydowskiej”). Można wobec tego założyć, że część z tych aforyzmów nie osiągnie uniwersalnego charakteru, jaki dla aforyzmów jest typowy.

⁴⁰ Zob. <https://religie.wiara.pl/doc/475951.Sciana-Płacz> [19.08.2019]; A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przeł. O. Zienkiewicz, Książka i Wiedza, Warszawa 2003, s. 277.